

Accountantsverslag 2017

*Controlebevindingen
voor gemeente
's-Hertogenbosch*

14 mei 2018

Gemeente 's-Hertogenbosch
T.a.v. de raad
Wolvenhoek 1
5211 EE 'S-HERTOGENBOSCH

14 mei 2018

Referentie: JV7ZTAZCYH4R-1087048928-194

Accountantsverslag inzake onze controle van de jaarrekening 2017

Geachte leden van de raad,

Hierbij bieden wij u ons accountantsverslag aan dat is opgesteld in het kader van de opdracht om de jaarrekening 2017 ('de jaarrekening') van gemeente 's-Hertogenbosch te controleren. Onze controle is uitgevoerd in overeenstemming met onze opdrachtbevestiging van 11 september 2017. Dit accountantsverslag gaat in op de belangrijkste bevindingen uit de controle van de jaarrekening van gemeente 's-Hertogenbosch. Deze bevindingen zijn besproken met de portefeuillehouder financiën van het college en een afvaardiging van de ambtelijke organisatie van gemeente 's-Hertogenbosch.

Ons accountantsverslag begint met de kernboodschappen. Daarnaast besteden wij aandacht aan de uitkomsten van de controle en zijn voor drie belangrijke thema's (sociaal domein, ruimtelijk domein en de bedrijfsvoering) dashboards opgenomen.

Wij lichten de inhoud van dit verslag graag toe tijdens de raadsavond op 14 mei 2018. Mocht u nog vragen hebben, aarzelt u dan niet om contact met ons op te nemen.

Wij maken graag van deze gelegenheid gebruik om u en uw medewerkers te bedanken voor de medewerking die wij ervaren hebben tijdens onze controle.

Hoogachtend,
PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.

Origineel is getekend door drs. A.E. Gerritsma RA en drs. T.A.G. van Boxel RA

---

*PricewaterhouseCoopers Accountants N.V., Flight Forum 840, 5657 DV Eindhoven, Postbus 6365, 5600 HJ Eindhoven
T: 088 792 00 40, F: 088 792 94 13, www.pwc.nl*

'PwC' is het merk waaronder PricewaterhouseCoopers Accountants N.V. (KvK 34180285), PricewaterhouseCoopers Belastingadviseurs N.V. (KvK 34180284), PricewaterhouseCoopers Advisory N.V. (KvK 34180287), PricewaterhouseCoopers Compliance Services B.V. (KvK 51414406), PricewaterhouseCoopers Pensions, Actuarial & Insurance Services B.V. (KvK 54226368), PricewaterhouseCoopers B.V. (KvK 34180289) en andere vennootschappen handelen en diensten verlenen. Op deze diensten zijn algemene voorwaarden van toepassing, waarin onder meer aansprakelijkheidsvoorwaarden zijn opgenomen. Op leveringen aan deze vennootschappen zijn algemene inkoopvoorwaarden van toepassing. Op www.pwc.nl treft u meer informatie over deze vennootschappen, waaronder deze algemene (inkoop)voorwaarden die ook zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel te Amsterdam.

Inhoudsopgave

1. Onze kernboodschappen

2. Een goedkeurend oordeel bij uw jaarrekening

3. Uitkomsten van het sociaal domein in één oogopslag

- 3.1. Uit de controle sociaal domein blijken de volgende bevindingen
- 3.2. Contracten ZIN Wmo en Jeugd afgesloten in de regio; controle laat onzekerheden zien van €2,3 miljoen
- 3.3. Landelijke onzekerheden rondom PGB's vragen aanvullende werkzaamheden
- 3.4. Last PGB Beschermd Wonen is niet volledig verwerkt
- 3.5. Primaire registratie is van belang voor getrouwheid en rechtmatigheid

4. Conclusies ruimtelijk domein op één pagina

- 4.1. Uw grondexploitaties nader toegelicht
- 4.2. Aangescherpt standpunt commissie BBV heeft impact op uw resultaat
- 4.3. De parameters voor de grondexploitaties zijn voorzichtig realistisch ingeschat

5. Uw dashboard bedrijfsvoering

- 5.1. Uw organisatie en omgeving als uitgangspunt
- 5.2. De financiële positie van uw gemeente is goed
- 5.3. De informatiewaarde van uw jaarstukken is goed
- 5.4. Uw jaarrekening is conform het Besluit Begroting en Verantwoording opgesteld
- 5.5. Er zijn evenwichtige schattingen gemaakt bij het opstellen van de jaarrekening

5.6. Toelichting van specifieke dossiers in de controle 2017

- 5.6.1. Gronden in de MVA zijn geherrubriceerd
  - 5.6.2. Waardering ontwikkelingsmaatschappij onzeker vanwege lopende aanbesteding exploitatie
  - 5.6.3. Bossche Investeringsfonds is afgewaardeerd
  - 5.6.4. Voorziening Heesch-West bijgewerkt in de jaarrekening
  - 5.6.5. Vpb-positie verwerkt in de jaarrekening
  - 5.6.6. Geen onrechtmatigheden gerelateerd aan EU aanbesteden
- 5.7. De belangrijkste onderwerpen van uw interne beheersing
  - 5.8. Er zijn geen aanwijzingen voor fraude

1. Onze kernboodschappen

Uw jaarrekening geeft een getrouw beeld

Wij hebben onze controle van de jaarrekening 2017 van gemeente 's-Hertogenbosch afgerond en hebben het voornemen een goedkeurende controleverklaring over de aspecten getrouwheid en rechtmatigheid bij de jaarrekening af te geven. Uit de controle van de SiSa-bijlage komen geen bijzonderheden naar voren. Wij hebben ook vastgesteld dat de WNT is nageleefd. De opgenomen toelichtingen in uw jaarrekening 2017 voldoen aan de in deze wet gestelde eisen.

's-Hertogenbosch heeft een gezonde financiële positie

De financiële positie van de gemeente is goed te noemen. Gemiddeld bedroeg de solvabiliteit in 2016 voor alle gemeenten 36%. Gemeente 's-Hertogenbosch zit hier ruim boven met 50%. Het streefniveau van de algemene reserve is €23,4 miljoen. Wanneer besloten wordt het voorstel voor de bestemming van het rekeningresultaat en het rekeningresultaat over 2017 met de algemene reserve te verrekenen, neemt de algemene reserve toe tot €23,5 miljoen en is daarmee op streefniveau. De liquiditeit is gedaald van 1,2 naar 0,9 maar nog steeds van een voldoende niveau.

Tussentijdse winstnemingen in het grondbedrijf zijn verwerkt op basis van nieuwe rekenregels commissie BBV

Door de commissie BBV is door een vraag en antwoord eind 2017 invulling gegeven aan de tussentijdse winstneming die daarna in een nieuwe notitie nader is uitgewerkt. Hiermee is nu sprake van een voorgeschreven berekenwijze voor de tussentijdse winstnemingen. Deze is gebaseerd op de voortgang van de kosten en de voortgang van de opbrengsten. Bij de bepaling van de winst mag rekening gehouden worden met risico's, mits deze concreet zijn. Gemeente 's-Hertogenbosch heeft in 2017 conform deze methodiek €7 miljoen aan tussentijdse winst genomen.

Het sociaal domein kent ook in 2017 onzekerheden

Uit de controle sociaal domein zoals verwerkt in de jaarrekening 2017 komt een aantal onzekerheden naar voren. Deze hebben voornamelijk betrekking op het niet (kunnen) vaststellen van de prestatielevering van geleverde zorg voor PGB's, Landelijk Transitie Arrangement en de latere controle van de Jeugdzorgplus. Het gaat hierbij om een onzekerheid voor de rechtmatigheid van €14,3 miljoen.

De jaarstukken hebben een goede informatiewaarde

De jaarrekening is prettig leesbaar en heeft een goede informatiewaarde. De jaarrekening 2017 is de eerste jaarrekening van gemeente 's-Hertogenbosch die geïntegreerd digitaal benaderbaar is. De koppeling naar het coalitieakkoord is duidelijk te herleiden. Er is per programma een uitgebreide toelichting opgenomen in welke mate de beleidsdoelstellingen gerealiseerd zijn en wat ervoor gedaan is. De paragrafen geven veel relevante informatie. Voornamelijk de paragraaf weerstandsvermogen en risicobeheersing geeft een goed inzicht in de risico's in relatie tot het beschikbare weerstandsvermogen.

Interne beheersing is van goed niveau

Wij zijn van mening dat uw interne beheersing in opzet van goed niveau is voor de omvang en complexiteit van de organisatie. We hebben enkele adviezen gedaan in de managementletter ter optimalisatie van de organisatie.

Geen bevindingen in de SiSa-bijlage

De SiSa-bijlage is al jaren een verplichte bijlage bij de jaarrekening van de gemeente die ook onderdeel is van onze controle. We hebben vastgesteld dat alle regelingen zijn opgenomen en juist zijn verantwoord.

WNT-verantwoording voldoet aan vereisten

In de WNT-verantwoording zijn de twee voorgeschreven topfunctionarissen (gemeentesecretaris en griffier) opgenomen. We hebben vastgesteld dat de bezoldiging in de WNT-verantwoording juist is verantwoord.

2. Een goedkeurend oordeel bij uw jaarrekening

Een goedkeurende controleverklaring op de aspecten getrouwheid en rechtmatigheid

Wij hebben onze controle van de jaarrekening 2017 van gemeente 's-Hertogenbosch afgerond en hebben het voornemen een goedkeurende controleverklaring over de aspecten getrouwheid en rechtmatigheid bij de jaarrekening af te geven. De door ons geconstateerde ongecorrigeerde bevindingen blijven binnen de door u gestelde goedkeuringstoleranties. Derhalve geeft onze controleverklaring de volgende oordelen:

Getrouwheid	Goedkeurend
Rechtmatigheid	Goedkeurend

Onderstaand hebben wij een samenvatting van de door ons geconstateerde bevindingen opgenomen. Bij fouten hebben wij een afwijking geconstateerd, bij onzekerheden is onvoldoende controle-informatie aanwezig om tot een oordeel over de post te komen.

Getrouwheid		€'000	€'000
Bevinding	Toelichting	Fout	Onzeker
Voorziening APPA	§5.5	1.185	0
Voorziening omgevingswet	§5.5	1.800	0
Sociaal domein (PGB BW)	§3.4	(-/-) 1.100	0
Sociaal domein (PGB)	§3.3	0	10.971
Sociaal domein (ZIN)	§3.2	0	2.300
Totaal		1.885	13.271
<i>Goedkeuringstolerantie</i>		<i>8.453</i>	<i>25.358</i>

Rechtmatigheid		€'000	€'000
Bevinding	Toelichting	Fout	Onzeker
Voorziening APPA	§5.5	1.185	0
Voorziening omgevingswet	§5.5	1.800	0
Sociaal domein (PGB BW)	§3.4	1.100	0
Sociaal domein (PGB)	§3.3	0	10.971
Sociaal domein (ZIN)	§3.2	0	2.300
Totaal		4.085	13.271
<i>Goedkeuringstolerantie</i>		<i>8.453</i>	<i>25.358</i>

Vaststelling rapportagetolerantie

Op basis van het Europees aanbestedingsdocument voor accountantsdiensten is de rapporteringstolerantie vastgesteld op €200.000. Voor een gemeente met de omvang van 's-Hertogenbosch kan de rapporteringstolerantie hoger worden vastgesteld. Wij adviseren u de tolerantie bij het controleprotocol 2018 voor de coalitieperiode vast te stellen. Hierbij kan gedacht worden aan een rapporteringstolerantie met een omvang van €500.000.

Ons oordeel bij uw verantwoordingsbijlagen bij de jaarrekening

Bijlage Single information, Single audit (SiSa)

Aantal specifieke uitkeringen dat u verantwoordt	9
Door ons geconstateerde bevindingen	Geen

Bijlage Taakvelden

Aantal en omvang bevindingen bijlage taakvelden	Geen
Toegelicht op welke wijze de taakvelden over de programma's verdeeld zijn	Ja

Bijlage Wet Normering Topinkomens (WNT)

	U hebt 2 topfunctionarissen verantwoord in de jaarrekening 2017
	Beide topfunctionarissen waren heel 2017 bij u in loondienst
	U hebt in 2017 0 ontslagvergoedingen boven de WNT-grens uitgekeerd

3. Uitkomsten van het sociaal domein in één oogopslag

Uitkomsten controle sociaal domein

Het sociaal domein is een materiële post in de jaarrekening van de gemeente. De onzekerheden in de controle komen voornamelijk naar voren op de volgende onderdelen:

Tabel 1: Omvang onzekerheden

Onzekerheid	Omvang
Niet-gecontracteerde Jeugdzorg	2,3
Prestatielevering PGB Jeugd en Wmo	11,0

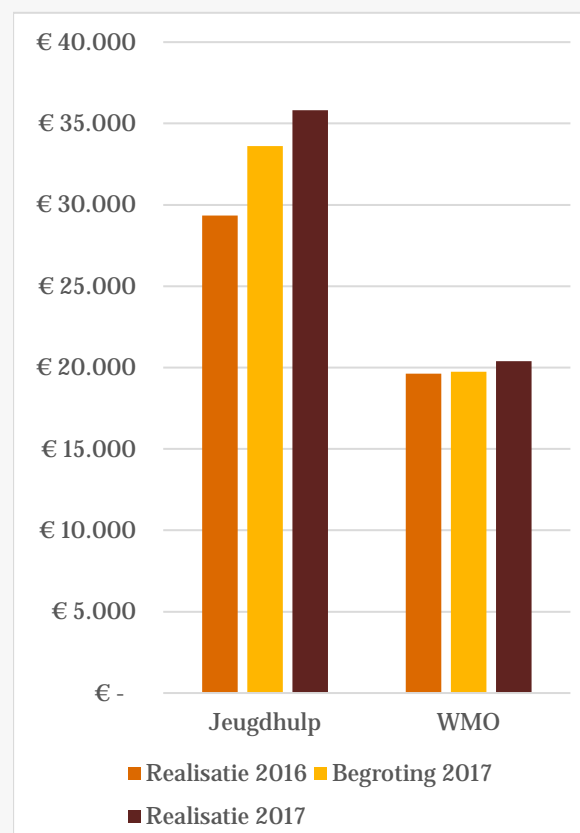
De onzekerheden worden toegelicht in paragraaf 3.2 en 3.3.

Financiële resultaten 2017

De resultaten op het sociaal domein laten landelijk wisselende beelden zien. Voor uw gemeente vallen de hogere lasten jeugdhulp ten opzichte van de begroting op. Dit wordt verklaard door hogere nagekomen lasten uit eerdere jaren en hogere lasten Wlz. Een weergave van de resultaten hebben wij hieronder opgenomen (in €1.000).

Figuur 1: Financiële resultaten sociaal domein

Hoe is zekerheid verkregen in 2017?

De zekerheid wordt verkregen in het kader van de controle van de regioverantwoordingen Jeugd voor Noordoost-Brabant en Wmo voor de regio Meierij. Gemeente 's-Hertogenbosch is centrumgemeente voor beide samenwerkingsverbanden. In de jaarrekeningcontrole van gemeente 's-Hertogenbosch gebruiken wij de verklaringen en verantwoordingen zoals gecontroleerd in regioverband.

3.1. *Uit de controle sociaal domein blijken de volgende bevindingen*

Uit onze controle van het sociaal domein komt een aantal bevindingen naar voren. Onderstaand hebben wij de uitkomsten van dit jaar vergeleken met voorgaand jaar.

Tabel 2: Fouten en onzekerheden in het sociaal domein

	2017 (x €1.000)		2016 (x €1.000)	
	Fout	Onzeker	Fout	Onzeker
Jeugd ZIN		2.300		1.064
Wmo en Jeugd PGB	1.100	10.971		8.169

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat de totale onzekerheid ten aanzien van het sociaal domein over 2017 behoorlijk is toegenomen. Dit wordt met name veroorzaakt door de nagekomen PGB-facturatie en LTA uit 2016 in 2017.

De belangrijkste bevindingen uit bovenstaande tabel lichten wij hieronder toe.

3.2. *Contracten ZIN Wmo en Jeugd afgesloten in de regio; controle laat onzekerheden zien van €2,3 miljoen*

Gemeente 's-Hertogenbosch werkt met verschillende contractvormen richting zorgaanbieders. Hoofddlijn is dat met aanbieders met zorgleveringen groter dan €200.000 een lumpsumfinanciering is afgesproken met een beperkte mogelijkheid tot verrekening binnen de vastgestelde bandbreedte (90%-110%). Met aanbieders van zorgleveringen kleiner dan €200.000 is financiering op basis van PxQ op basis van zorgtrajecten afgesproken.

Op basis van het protocol bij de contracten hebben de zorgaanbieders de verplichting om de levering van de zorg aan de gemeente te verantwoorden. De gemeente voert hierin zelf een kleinere rol. De gemeente bewaakt de kwaliteit van de geleverde zorg en heeft afstemminggesprekken met de zorgaanbieders. Tevens vraagt de gemeente assuranceverklaringen op bij de zorgaanbieders om vast te stellen of het aantal geregistreerde trajecten ook is gerealiseerd. Voor de PxQ-contracten hebben de zorgleveranciers de keuze om ook een assuranceverklaring voor het aspect geleverde trajecten op te leveren.

De zorgleveranciers kunnen er ook voor kiezen om de verwijfsbrieven op basis waarvan de zorg is gestart integraal of op basis van de door de regiogemeente opgestelde deelwaarneming toe te sturen.

Prestatielevering Jeugdzorgplus gewaarborgd

Vanaf boekjaar 2017 is gemeente 's-Hertogenbosch penvoerder voor landsdeel Zuid inzake de Jeugdzorgplus. Voor de Jeugdzorgplus dienen de zorgaanbieders voor 1 april 2018 de controleverklaringen volgens het landelijk protocol aan te leveren, waarna vanaf 15 april de controle van de verantwoording vanuit gemeente 's-Hertogenbosch is gestart. Het aandeel van gemeente 's-Hertogenbosch in de Jeugdzorgplus voor 2017 is €1,4 miljoen. Op basis van de analyse van de assuranceverklaringen van de zorgaanbieders hebben we vastgesteld dat de gecontracteerde zorginzet is gerealiseerd.

Voor 2018 onderzoekt de sector MO of de controle gelijk kan lopen met de controle van de regioverantwoording Jeugdzorg.

Onzekerheden uit LTA, niet-gecontracteerde zorg en lokale bypasses

In de financiële verantwoording zijn onder Jeugdzorg ZIN kosten opgenomen voor LTA, niet-gecontracteerde zorg en lokale bypasses van €2,3 miljoen. Iedere regiogemeente vergoedt in eerste instantie de op haar burgers betrekking hebbende kosten. Afgesproken is echter dat deze kosten binnen de regio op basis van een afgesproken solidariteitsverdeelsleutel verdeeld worden. In de verantwoording aan de regio zijn de bij 's-Hertogenbosch ingediende lasten (inclusief de eigen kosten) en het effect van de solidariteitsverdeelsleutel zichtbaar gemaakt. Echter zijn op deze facturen geen aanvullende werkzaamheden uitgevoerd ten aanzien van prestatielevering. In de regioverantwoording hebben wij alleen de juistheid van deze kosten gecontroleerd. Derhalve zijn deze zorglasten aangemerkt als een onzekerheid in de controle ten aanzien van rechtmatigheid en getrouwheid.

3.3. *Landelijke onzekerheden rondom PGB's vragen aanvullende werkzaamheden*

Voor alle klanten die een PGB ontvangen worden door de gemeente beschikkingen verstrekt aan de klant. Conform landelijke afspraken verzorgt de Sociale Verzekeringsbank ('SVB') het administratieve proces rondom de PGB-verstrekkingen en legt daarover verantwoording af aan de gemeenten. De SVB controleert overigens niet of de prestatie is geleverd voor de gedeclareerde zorgkosten.

De verantwoording van de SVB wordt op landelijk niveau opgesteld en gecontroleerd met een goedkeuringstolerantie die hoort bij de landelijke omvang. De afgegeven controleverklaring door de Auditdienst SVB inzake getrouwheid en rechtmatigheid van de verantwoording levert daardoor onvoldoende zekerheid op voor gemeente 's-Hertogenbosch. Om voldoende zekerheid te verkrijgen, heeft de gemeente de volgende aanvullende werkzaamheden verricht:

- Uitvoeren klantonderzoeken.
- Afstemming voortgang budget uitnutting PGB's vanuit de SVB ten opzichte van de beschikking.
- Jaarlijks opnieuw beschikken van PGB's.

Bij de klantonderzoeken wordt niet ingegaan op de prestatielevering en de bevindingen worden niet gestructureerd gedocumenteerd. Met de genoemde werkzaamheden is onvoldoende zekerheid verkregen ten aanzien van de getrouwheid en rechtmatigheid van de PGB's, met name de vaststelling van de prestatielevering is onzeker. Derhalve is het gehele bedrag aan PGB's van €10.971.000 als onzekerheid in de controle aangemerkt.

3.4. Last PGB Beschermd Wonen is niet volledig verwerkt

Op basis van de overzichten zoals van de SVB ontvangen is de last in de jaarrekening 2017 voor €1,1 miljoen te laag opgenomen. Het is de verwachting van de gemeente dat er nog voor €1,1 miljoen aan zorg gedeclareerd wordt vanuit PGB Beschermd Wonen met betrekking tot boekjaar 2017. Derhalve hebben wij dit bedrag als fout aangemerkt.

3.5. Primaire registratie is van belang voor getrouwheid en rechtmatigheid

De volledigheid en juistheid van de gegevens in de klantenregistratie zijn van belang om te kunnen sturen op het sociaal domein. Tevens vormen deze de basis om tot een betrouwbare afrekening te komen met de zorgaanbieders. De gemeente moet immers in staat zijn om vast te stellen welke inwoners zorgbehoevend zijn, welke zorg nodig is en of de zorg die is geleverd in lijn ligt met deze behoefte. Door de organisatie zijn voor de betrouwbaarheid van de klantenregistratie diverse werkzaamheden verricht waardoor de basis-administratie voldoende betrouwbaar is om te komen tot een verantwoording van de bestedingen. Uit onze controle is naar voren gekomen dat niet alle jeugddossiers volledig zijn. Dit is te verklaren vanuit de directe doorverwijzingen buiten de gemeente om. Dit heeft gezien de aard van de afgesloten contracten geen invloed op de getrouwheid en rechtmatigheid.

4. Conclusies ruimtelijk domein op één pagina

Effect wijzigingen BBV materiële vaste activa

In het kader van de vernieuwing BBV en ook vanwege een notitie materiële vaste activa zijn in 2017 een aantal wijzigingen in het BBV doorgevoerd. De voornaamste betreft dat het vanaf 2017 verplicht is om alle investeringen te activeren dus ook de investeringen in de openbare ruimte met een maatschappelijk nut.

Gemeente 's-Hertogenbosch activeerde in het verleden altijd al investeringen in maatschappelijk nut. Wel werden deze in het verleden soms versneld afgeschreven. Vanaf 2017 mag dit niet meer en moet dit lineair worden afgeschreven, net zoals investeringen in materiële vaste activa met economische nut.

Effect aanscherping berekening tussentijdse winstneming grondexploitaties

Uw 'oude' berekening

Afgeleide van bedrijfseconomische voorzichtigheidsbeginsel alsmede het realisatiebeginsel. Winstneming vond plaats op het moment dat de exploitatie werd beëindigd of wanneer tussentijds met redelijke zekerheid vast te stellen was dat winst gerealiseerd werd.

Nieuwe (verplichte) berekening

$\% \text{ kostenrealisatie} \times \% \text{ opbrengstenrealisatie}$
 $\times (\text{winst} \text{ -/ - } \text{risico's}) = \text{te nemen winst}$

Volgens de 'nieuwe' formule is in 2017 €7,0 miljoen aan tussentijdse winst verantwoord ten opzichte van de verwachte €0,8 miljoen.

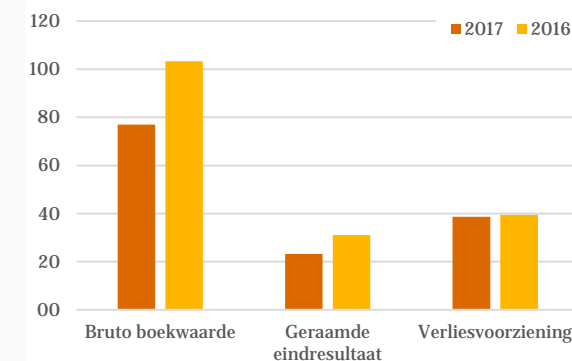
**€7,0
mln.**

Ons oordeel over de gehanteerde parameters grondexploitatie

	2017	voorzichtig	evenwichtig	optimistisch
Rekenrente	2017	↑		
Kostenstijging	2017	↑		
Opbrengstenstijging	2017	↑		
Gehanteerde verkoopprijzen	2017	↑		
Gehanteerde programmering	2017	↑		

Ontwikkeling portefeuille en risicoprofiel grondexploitaties (x €1 miljoen)

Figuur 2: Grondexploitaties

4.1. Uw grondexploitaties nader toegelicht

De grondexploitaties vormen een groot aandeel van uw balans totaal. Daarbij is er veel aandacht voor de waardering van de grondposities. Ook gemeente 's-Hertogenbosch ziet veel ogen op zich gericht en besteedt zorgvuldig aandacht aan adequate interne procedures, bijsturing van projecten en het bepalen van een gepaste financiële waardering. In onze controle besteden wij eveneens veel aandacht aan de waardering van uw grondexploitaties.

De controle van de grondexploitaties is intensief

Een grondexploitatieberekening is een uiteenzetting van nog te maken kosten en nog te realiseren opbrengsten voor een bepaald project. Kosten worden gemaakt om bijvoorbeeld gronden bouw- en/of woonrijp te maken en opbrengsten worden gerealiseerd door opbrengsten uit bijvoorbeeld woningverkoop. Op het moment dat een eindwaarde negatief is, verwacht de gemeente dat aan het einde van de rit verlies gemaakt gaat worden. In dergelijke gevallen zal er zodra het verlies verwacht wordt een verliesvoorziening gevormd moeten worden. Gemeente 's-Hertogenbosch heeft 27 actieve grondexploitaties waarvan dertien een negatieve eindwaarde hebben en een aantal dat licht positief is (weinig marge). We hebben in samenspraak met Planeconomie een proces afgestemd waarin we in een vroeg stadium zijn gestart met de controle. Hierdoor zijn aandachtspunten en bijzonderheden vanuit de controle met betrekking tot onder andere de waardering van de grondexploitaties én de tussentijdse winstneming in een vroeg stadium benoemd en hebben tijdig afstemmingen kunnen plaatsvinden.

De financiële ontwikkeling rondom grondexploitaties nader uitgelicht

Uit de figuur op de vorige pagina blijkt dat de boekwaarde van de bouwgronden in exploitatie op 31 december 2017 €38,2 miljoen is (2016: €63,8 miljoen). De geraamde nog te maken kosten bedragen €122,4 miljoen (2016: €126,8 miljoen), de geraamde nog te realiseren opbrengsten bedragen €208,8 miljoen (2016: €221,7 miljoen). Het geraamde eindresultaat bedraagt €23,2 miljoen positief (2016: €31,1 miljoen positief). De oorzaak voor de afname in de boekwaarde is de omvangrijke gerealiseerde opbrengsten voor verkoop gronden woningbouw van €31,1 miljoen (bijvoorbeeld Groote Wielen en J. Sluyterstraat) en verkoop gronden bedrijventerreinen van €10,3 miljoen (Rietvelden). In de paragraaf Grondbeleid van de digitale jaarstukken worden de ontwikkelingen rondom de grondexploitatie in detail toegelicht. De oorzaak van de afname van het geraamde eindresultaat komt voornamelijk door een bijstelling van de nog te maken opbrengsten bij project De Brand.

4.2. Aangescherpt standpunt commissie BBV heeft impact op uw resultaat

De commissie BBV heeft recentelijk een standpunt gepubliceerd inzake de te hanteren methode van tussentijdse winstneming op grondexploitaties op basis van voortgang van het project. Het komt erop neer dat de tot ultimo 2017 verwachte winst in principe op grond van een rekenregel tussentijds deels als resultaat wordt verantwoord. Deze 'rekenregel' is het product van de voortgang van gerealiseerde verkopen (in %) vermenigvuldigd met gerealiseerde kosten (in %) maal de gerealiseerde winst.

In uw huidige nota grondbeleid staat dat tussentijdse winstneming plaatsvindt op het moment dat de exploitatie wordt beëindigd of wanneer tussentijds met redelijke zekerheid vast te stellen is dat winst gerealiseerd wordt. In het laatste geval werd het saldo van de negatieve boekwaarde (ontvangen opbrengsten > gemaakte kosten), na aftrek van de nog te verwachten kosten én de nog te verwachten afdrachten aan de reserve Grote Werken, als resultaat genomen.

Rekenvoorbeeld toepassing rekenregel tussentijdse winstneming

Project Paleiskwartier is op 31 december 2017 voor 81% verkocht, de kosten zijn voor 91% gerealiseerd en het geraamde resultaat is €2,0 miljoen. Daardoor is er totaal over het jaar 2017 $81 \cdot 91$ (= 74%) * €2,0 miljoen = €1,5 miljoen aan tussentijdse winst genomen.

Voor gemeente 's-Hertogenbosch heeft dit geresulteerd in aanpassing van de systematiek en dit heeft geleid tot een winstneming in 2017 van €7,0 miljoen ten opzichte van €0,8 miljoen wat verwacht was op basis van het (oude) grondbeleid.

Terughoudend met het incalculeren van risico's en onzekerheden

Op basis van de beschreven formule moet voor tien projecten tussentijdse winst genomen worden. In de berekening mag, onder voorwaarden, rekening worden gehouden met onzekerheden met betrekking tot te verwachten kosten en opbrengsten. De gemeente is terughoudend in het 'incalculeren' van deze risico's en onzekerheden. Wij onderschrijven dit omdat consistentie helpt om het controleerbaar en 'vertelbaar' te houden. Bij gemeente 's-Hertogenbosch is voornamelijk voor het project Groote Wielen rekening gehouden met onzekerheden. Deze projectspecifieke onzekerheden hebben betrekking op (potentiële) ontwikkelingen rondom te realiseren parkeerplaatsen, woningdifferentiatie en duurzaamheid.

4.3. De parameters voor de grondexploitaties zijn voorzichtig realistisch ingeschat

De waardering van uw grondexploitaties is voor een groot deel afhankelijk van schattingen. Om inzicht te krijgen in de financiële risico's stelt de gemeente

exploitatieoverzichten op de zogenaamde jaarschijven op, waarin een schatting is opgenomen van de te maken kosten en opbrengsten. Aan deze schattingen liggen diverse parameters en uitgangspunten ten grondslag. Wij hebben de gehanteerde uitgangspunten en parameters beoordeeld. In onderstaande tabel zijn onze bevindingen weergegeven.

Tabel 3: Inschatting parameters grondexploitaties

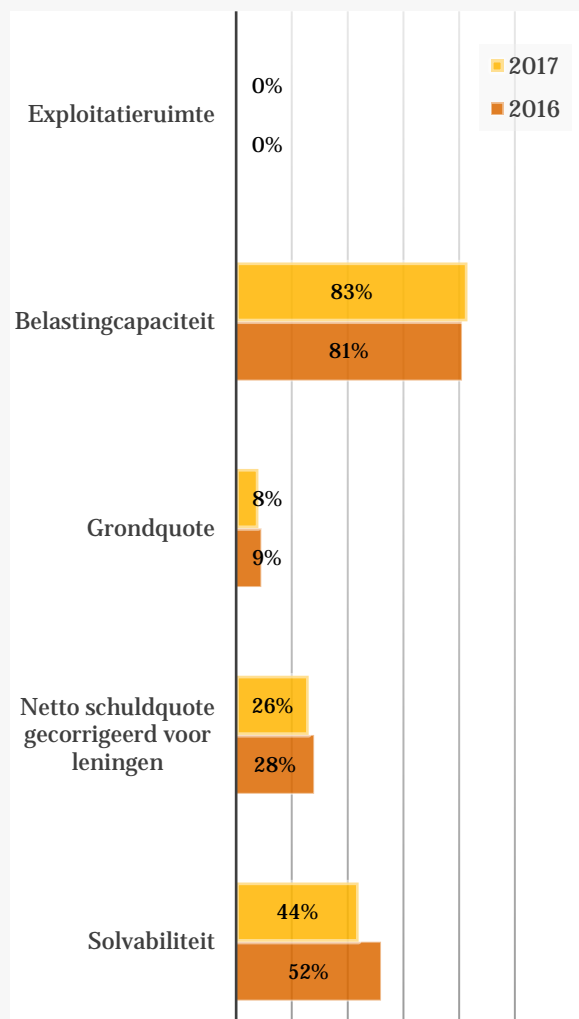
Belangrijkste schattingen	Inschatting	Toelichting
Gehanteerde rekenrente	●	Gemeente 's-Hertogenbosch rekent met een rekenrente van 0,71%. Dit percentage is gekoppeld aan de feitelijk betaalde rente voor financiering en het resultaat van een berekening die we hebben gecontroleerd. In totaal is €0,7 miljoen aan rente bijgeschreven op de gronden in exploitatie.
Kostenstijging	●	De verwachte kostenstijging voor de openbare werken wordt gehandhaafd op 2%. Dit komt overeen met het langjarig gemiddelde van de afgelopen tien jaar en past binnen het streven van de ECB om voor toekomst op een inflatie van 2% uit te komen. De 2% sluit aan met onze verwachting binnen de sector. Het is wel van belang de verwachte kostenstijgingen te monitoren en jaarlijks te actualiseren.
Opbrengstenstijging en gehanteerde verkoopprijzen	●	Gemeente 's-Hertogenbosch rekent gezien de huidige marktomstandigheden met een opbrengstenstijging van 0,0%. Dit is lager en voorzichtiger dan we aantreffen bij andere gemeentes. Daarnaast zijn ook de in de grondexploitatieberekeningen gehanteerde prijzen per vierkante meter in onze opinie aan de lage kant. Deze combinatie leidt in de huidige economische omstandigheden tot een voorzichtige inschatting van de te verwachten resultaten. Gemeente 's-Hertogenbosch maakt onderscheid tussen bedrijventerreinen en woningbouw. Voor bedrijventerreinen geldt dat de gemeente qua waardering van de nog te realiseren opbrengst per vierkante meter en volume van de afzet aansluiting zoekt bij een rapport van een externe partij én aansluiting zoekt bij het modelmatig denken. In de grondexploitatieberekeningen is dit (in het verleden) vertaald door het 'waarderen' van nog te realiseren opbrengsten tegen een bepaalde vierkantemeterprijs (afhankelijk van het type grond) én door het 'in ruste zetten' van gronden. Dit laatste houdt in dat de afzet wordt gepland op termijn (fasering). Wij concluderen dat dit een voorzichtig realistische inschatting is.
Gehanteerde programmering	●	Voor de grote projecten in uitvoering bestaat er goed inzicht in de programmering, doordat de uitvoering is gestart of doordat dit is vastgelegd in overeenkomsten met ontwikkelaars.

5. Uw dashboard bedrijfsvoering

Uw financiële positie

Figuur 3: Kengetallen

Status interne beheersing

Wij zijn van mening dat uw interne beheersing in opzet van goed niveau is voor de omvang en complexiteit van de organisatie. We hebben enkele adviezen gedaan in de managementletter ter optimalisatie van de organisatie.

De kwaliteit van de geautomatiseerde gegevensverwerking is voldoende

Als accountant van gemeente 's-Hertogenbosch dienen wij melding te maken van de bij de controle van de jaarrekening vastgestelde risico's met betrekking tot de betrouwbaarheid en continuïteit van de geautomatiseerde financiële gegevensverwerking.

Informatiewaarde jaarverslag

		goed	voldoende	onvoldoende
Algemene leesbaarheid	2017	↑		
Koppeling jaarverslag <> coalitieakkoord	2017	↑		
Koppeling beleidsmatige en financiële realisatie	2017	↑		
Informatiewaarde paragrafen	2017	↓		

Tabel 5

Door het college gemaakte schattingen in de jaarrekening

		voorzichtig	evenwichtig	optimistisch
Waardering grond-exploitaties	2017	↑		
Waardering materiële vaste activa	2017	↑		
Waardering van gemeentelijk vastgoed	2017	↑		
Waardering financiële vaste activa	2017	↑		
Juistheid/volledigheid voorzieningen	2017	↑		

Tabel 4

5.1. Uw organisatie en omgeving als uitgangspunt

Onze risico-inschatting is ongewijzigd ten opzichte van onze eerste inschatting in het controleplan

In september 2017 hebben wij uw organisatie en haar omgeving samen met de organisatie beoordeeld en deze analyse vertaald naar bedrijfs- en controle-risico's. Wij hebben over de uitkomst van deze analyse verslag uitgebracht in ons controleplan 2017, en de directie en het college een update daarvan gegeven in de managementletter 2017. In dit hoofdstuk actualiseren wij deze risicobeoordeling.

Ontwikkelingen met impact op onze controle

Nadat wij onze managementletter 2017 met het college hebben besproken, hebben in 2017 geen belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen plaatsgevonden.

De kwaliteit van de geautomatiseerde gegevensverwerking is voldoende

Als accountant van gemeente 's-Hertogenbosch dienen wij melding te maken van de bij de controle van de jaarrekening vastgestelde risico's met betrekking tot de betrouwbaarheid en continuïteit van de geautomatiseerde financiële gegevensverwerking. Bij onze controle is in dit opzicht niets naar voren gekomen dat aan u moet worden gemeld.

Voldoende aandacht voor de privacywetgeving blijft noodzakelijk

Een belangrijke ontwikkeling betreft de privacywetgeving. Zoals reeds bij de gemeente bekend, is op 1 januari 2016 de Wet meldplicht datalekken van kracht. Daarnaast is ook de Algemene Verordening Gegevensbescherming ('AVG') sinds mei 2016 in werking getreden. De gemeente heeft tot 25 mei 2018 de tijd om te voldoen aan de vereisten die hierin opgenomen zijn. In het hieronder opgenomen overzicht hebben wij de status van de maatregelen opgenomen waar minimaal aan voldaan dient te worden.

Tabel 6: Status voorbereiding AVG

Vereiste	Status
Beschikken over een register van verwerkingsactiviteiten.	● (O)
Kunnen uitvoeren van een data protection impact assessment (DPIA) voor gegevensverwerkingen met een hoog privacyrisico.	● (I)
Beschikken over een register van datalekken die zijn opgetreden.	● (O)
Aan kunnen tonen dat een betrokkene daadwerkelijk toestemming heeft gegeven voor een gegevensverwerking wanneer daarvoor toestemming nodig is.	● (O)
Het aangesteld hebben van een Functionaris gegevensbescherming en aangemeld hebben bij de Autoriteit persoonsgegevens.	● (O)
Beschikken over een procedure voor inzage in persoonsgegevens.	● (I)

- (O) = Maatregel geïmplementeerd
- (I) = Maatregel onderhanden, verwachting implementatie voor 25 mei 2018
- (N) = Verwachting dat de maatregel niet is geïmplementeerd voor 25 mei 2018, actie noodzakelijk

Het is van belang om te onderkennen dat bovenstaande maatregelen niet allesomvattend zijn. Om de privacy van de gegevens daadwerkelijk goed te borgen, is ook de cultuur van de gemeente van groot belang.

5.2. De financiële positie van uw gemeente is goed

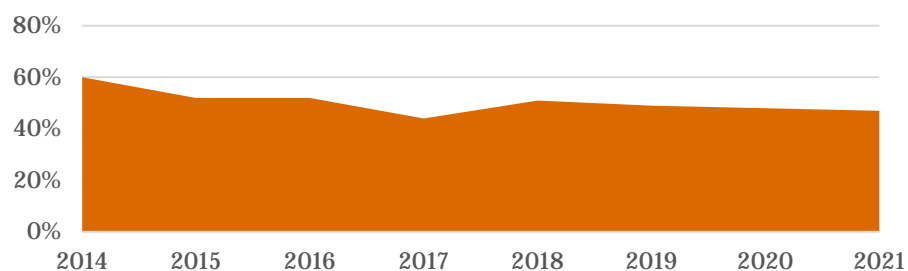
De kwaliteit van de financiële positie van uw gemeente zegt iets over de mate waarin uw gemeente in staat is om haar schulden af te lossen, onverwachte tegenvallers op te vangen en noodzakelijke ombuigingen te realiseren. Er zijn diverse manieren om de financiële positie van een gemeente in kaart te brengen. In de paragraaf weerstandsvermogen en risicobeheersing is de financiële positie van uw gemeente in kaart gebracht aan de hand van vijf kengetallen die op basis van het BBV verplicht zijn voorgeschreven (zie ook Figuur 3 op pagina 12).

Hieronder hebben wij voor twee kengetallen een nadere verdiepende analyse opgenomen.

De solvabiliteit van uw gemeente ten opzichte van voorgaand jaar is stabiel

De solvabiliteit van uw gemeente geeft een beeld van de mate waarin uw gemeente op lange termijn aan haar verplichtingen kan voldoen. Hieronder hebben wij de ontwikkeling van uw solvabiliteit gedurende de laatste vier jaar weergegeven. Daarnaast hebben wij op basis van uw meerjarenbegroting een doorkijk gegeven naar de ontwikkeling van uw solvabiliteit voor de periode tot en met 2021.

Figuur 4: Ontwikkeling solvabiliteit

De solvabiliteit van de gemeente is goed te noemen. Gemiddeld bedroeg deze in 2016 voor alle gemeenten 36%. Gemeente 's-Hertogenbosch zit hier ruim boven met een gemiddelde van rond de 50%. Het beeld is ook stabiel.

Zoals uit de solvabiliteitsratio blijkt is de vermogenspositie van de gemeente solide. Het totaal eigen vermogen is ten opzichte van het vorige boekjaar nagenoeg ongewijzigd en bedraagt €584 miljoen. Van de bestemmingsreserves, in totaal €560 miljoen, is een belangrijk deel, circa €390 miljoen, niet direct beklemd voor projecten. Hiervan wordt de reserve Essent (€291 miljoen) ingezet ter dekking van de reguliere exploitatie en reserve activa (€47 miljoen) ter dekking van afschrijvingslasten.

Het streefniveau van de algemene reserve is €23,4 miljoen. De werkelijke stand per 31 december 2017 is €22,2 miljoen.

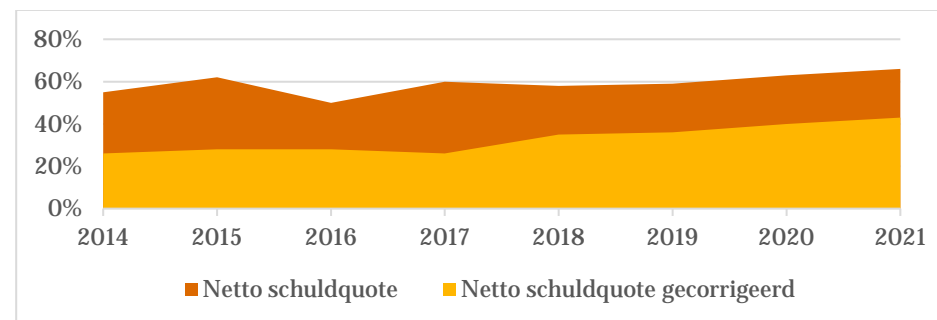
Overigens is de liquiditeit in 2017 gedaald van 1,2 naar 0,9 eind 2017 en is daarmee nog steeds van voldoende niveau.

De schuldpositie van uw gemeente laat een stabiele trend zien

De schuldpositie van uw gemeente geeft een beeld van de mate waarin uw gemeente afhankelijk is van externe middelen bij het realiseren van haar doelstellingen. Tevens geeft het inzicht in welk deel van de inkomsten van de gemeente gebruikt moet worden om de rente en aflossing van de schulden te kunnen betalen. De nettoschuldquote is aangepast voor leningen die de gemeente 'doorleent' aan derden (bijvoorbeeld woningbouwverenigingen).

De schuldpositie ultimo 2017 is €410 miljoen (2016: €406 miljoen). Hieronder hebben wij de ontwikkeling van uw schuldpositie gedurende de afgelopen vier jaar weergegeven. Daarnaast hebben wij op basis van uw meerjarenbegroting een doorkijk gegeven in de ontwikkeling van uw schuldpositie voor de periode tot en met 2021.

Figuur 5: Ontwikkeling schuldpositie

De nettoschuldquote zou op basis van VNG-advies onder de 130% moeten liggen, wat wel erg hoog is. Het landelijk gemiddelde bedroeg in 2016 68%; het meerjarig gemiddelde van 's-Hertogenbosch schommelt rond de 60% maar loopt in het meerjarenperspectief op tot 66%.

Analyse van het resultaat

Gemeente 's-Hertogenbosch stuurt op een structureel sluitende begroting. We hebben vastgesteld dat de structurele lasten worden gedekt met structurele baten in 2016 en 2017. Ook voor de jaren tot 2020 wordt een sluitende meerjarenbegroting verwacht. Hierbij dient te worden opgemerkt dat het bedrag aan bezuinigingsdoelstellingen jaarlijks moet worden gerealiseerd.

Voor een uitgebreide analyse van de verschillen tussen de realisatie 2017 en de primitieve en bijgestelde begroting verwijzen wij naar het jaarverslag. Onderstaand vindt u een samenvatting van het resultaat van 2017 ten opzichte van 2016.

Tabel 7: Analyse resultaat

Kengetal	Begroting na wijziging 2016	Rekening 2016	Begroting na wijziging 2017	Rekening 2017
Saldo van baten en lasten	28,0 N	4,4 N	27,8 N	1,2 N
Reservemutaties	28,0 V	6,0 V	27,8 V	2,5 V
Resultaat	0	1,6 V	0	1,3 V

De afwijking in 2017 ten opzichte van de begroting (na reservemutaties) heeft met name te maken met (alle afwijkingen > €1 miljoen):

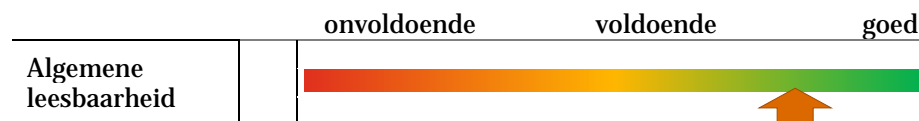
- Btw-stadskantoor +1,5
- Algemene uitkering +1,4
- Saldo actualisatie begroting +2,5
- Personeelskosten +1,6
- Invoering omgevingswet -1,8
- Pensioenen wethouders -1,5
- Theater aan de Parade -3,4

Het maximale risico dat de gemeente loopt op basis van de uitgevoerde risico-analyse (theoretisch) bedraagt in 2017 ongeveer €61,8 miljoen (begroting 2018 circa €75 miljoen en jaarverslag 2016 circa €20,2 miljoen). De genoemde risico's zijn, op een bedrag van €1,7 miljoen na, incidenteel. De kans dat deze risico's zich voordoen is in de opinie van de gemeente klein. Geconcludeerd kan dan ook worden dat het weerstandsvermogen, zeker als de stille reserves en de belastingcapaciteit in ogenschouw genomen worden, ruim voldoende is.

5.3. De informatiewaarde van uw jaarstukken is goed

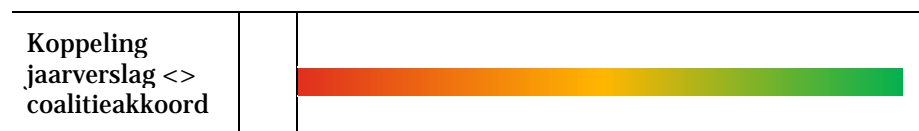
Als accountant geven wij een oordeel over uw jaarrekening. Maar uw jaarstukken bestaan uit meer dan dat. En voor u als raad is het integrale boekwerk van belang. Om die reden hebben wij de informatiewaarde van uw jaarstukken nader beoordeeld. Vanuit onze natuurlijke adviesfunctie delen wij graag onze observaties over de informatiewaarde van uw jaarstukken met u.

Tabel 8: Informatiewaarde

Toelichting:

De algemene leesbaarheid is goed. De inleiding is relevant en geeft een goed beeld van het boekjaar. Maar het meest bijzonder is dat sprake is van een digitale jaarrekening die rechtstreeks via internet toegankelijk is en waarin steeds doorgekozen kan worden naar relevante documentatie zoals beleidsstukken.

Toelichting:

Er wordt in de inleiding een relatie gelegd met het bestuursakkoord. Ook is in de digitale versie een koppeling met het bestuursakkoord eenvoudig te leggen. Een expliciete evaluatie van de mate waarin het bestuursakkoord gerealiseerd is ontbreekt.

	onvoldoende	voldoende	goed
Koppeling beleidsmatige en financiële realisatie			

Toelichting:

Er is per programma een uitgebreide toelichting opgenomen in welke mate de beleidsdoelstellingen gerealiseerd zijn en wat ervoor gedaan is.

De koppeling met de kosten wordt echter op programmaniveau gedaan wat betekent dat niet per (belangrijke) activiteit inzicht is in het verband tussen beleidsrealisatie en de ingezette financiële middelen. **Hoewel we begrijpen dat dit een keuze is, valt het te overwegen om deze relatie voor belangrijke kostenintensieve activiteiten wel zichtbaar te maken.**

Informatiewaarde paragrafen			
-----------------------------	--	--	--

Toelichting:

De paragrafen geven veel relevante informatie. Voornamelijk de paragraaf weerstandsvermogen en risicobeheersing geeft een goed inzicht in de risico's in relatie tot het beschikbare weerstandsvermogen. Wat ons wel opvalt is dat de BBV-wijzigingen met betrekking tot overhead, die toch een behoorlijke impact hebben op de presentatie en rubricering van de kosten, niet zijn toegelicht in de jaarrekening, maar in een aparte bijlage.

De gemeente heeft nog geen rekening gehouden met het gestelde in de Nota rente 2016 van de commissie BBV, wat overigens voor 2017 facultatief is.

5.4. Uw jaarrekening is conform het Besluit Begroting en Verantwoording opgesteld

Het college van burgemeester en wethouders van de gemeente heeft de jaarrekening opgesteld in overeenstemming met het Besluit Begroting en Verantwoording ('BBV'). Als onderdeel van onze controle en met betrekking tot de jaarrekening hebben wij:

- de aanvaardbaarheid van de toegepaste grondslagen voor financiële verslaggeving beoordeeld; en
- de juistheid en de volledigheid van de toelichtingen beoordeeld.

Wij zijn van mening dat de grondslagen voor waardering en resultaatbepaling die het college heeft gehanteerd bij het opstellen van de jaarrekening 2017 aanvaardbaar zijn.

5.5. Er zijn evenwichtige schattingen gemaakt bij het opstellen van de jaarrekening

Bij het opstellen van de jaarrekening maakt het college belangrijke schattingen. We hebben de schattingen die het college heeft gemaakt bij het opstellen van de jaarrekening 2017 beoordeeld en hebben geconcludeerd dat deze grotendeels evenwichtig tot stand zijn gekomen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van onze bevindingen met de bijbehorende motivering. Voor wat betreft de belangrijke schattingen die ook in het voorgaande jaar relevant waren, is onze conclusie dat deze zijn gebaseerd op consistente uitgangspunten en veronderstellingen.

Belangrijkste schattingen	Toelichting																						
	2017																						
Waardering van uw grond-exploitaties	● (V)	Wij zijn van mening dat de schattingen met betrekking tot de grondexploitaties een betrouwbaar doch voorzichtig beeld geven van de waardering van uw grondexploitaties. Op meerdere plekken worden er voorzichtigheden ingebouwd waardoor de kans groter is dat een project meer positief uitvalt dan dat een project meer negatief uitvalt. Voor een uiteenzetting hiervan verwijzen wij naar paragraaf 4.3 van dit accountantsverslag.																					
Waardering van uw materiële vaste activa	● (E)	Aan de wijze van afschrijven op materiële vaste activa ligt het activabeleid van de gemeente ten grondslag. De gehanteerde afschrijvingspercentages blijken uit de grondslagen van de jaarrekening. De gehanteerde afschrijvingspercentages zijn afgestemd op de economische levensduur van de materiële vaste activa en daarmee aanvaardbaar.																					
Waardering van uw vastgoed	● (E)	Vastgoed kan een economische of een maatschappelijke functie hebben. Op vastgoed met een maatschappelijke functie (bijvoorbeeld schoolgebouwen) mag niet afgewaardeerd worden volgens het BBV. Op vastgoed met een economische functie moet dat wel indien de marktwaarde lager is dan de boekwaarde. We hebben de waardering van uw vastgoed in detail gecontroleerd. Wij concluderen dat de inschattingen van het college ten aanzien van de waardering van het vastgoed evenwichtig tot stand zijn gekomen.																					
Waardering van uw financiële vaste activa	● (E)	<p>We hebben de waardering van uw financiële vaste activa in detail gecontroleerd. De financiële vaste activa bestaan uit de volgende elementen:</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Omschrijving (x €1 miljoen)</th> <th>31-12-2017</th> <th>31-12-2016</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Kapitaalverstrekkingen aan deelnemingen</td> <td>19,8</td> <td>19,8</td> </tr> <tr> <td>Leningen aan woningbouwcorporaties</td> <td>5,3</td> <td>6,9</td> </tr> <tr> <td>Leningen aan deelnemingen</td> <td>13,1</td> <td>13,1</td> </tr> <tr> <td>Overige langlopende leningen</td> <td>149,4</td> <td>145,5</td> </tr> <tr> <td>Overige uitzettingen</td> <td>10,9</td> <td>-</td> </tr> <tr> <td>Totaal</td> <td>198,5</td> <td>185,3</td> </tr> </tbody> </table> <p>De waardering van de kapitaalverstrekkingen aan deelnemingen is niet gewijzigd in 2017 ten opzichte van 2016. In deze kapitaalverstrekkingen is ook de deelname aan het kapitaal Sport en Vrijtijdscentrum opgenomen. De waardering van deze post wordt verder toegelicht in paragraaf 5.6.2.</p>	Omschrijving (x €1 miljoen)	31-12-2017	31-12-2016	Kapitaalverstrekkingen aan deelnemingen	19,8	19,8	Leningen aan woningbouwcorporaties	5,3	6,9	Leningen aan deelnemingen	13,1	13,1	Overige langlopende leningen	149,4	145,5	Overige uitzettingen	10,9	-	Totaal	198,5	185,3
Omschrijving (x €1 miljoen)	31-12-2017	31-12-2016																					
Kapitaalverstrekkingen aan deelnemingen	19,8	19,8																					
Leningen aan woningbouwcorporaties	5,3	6,9																					
Leningen aan deelnemingen	13,1	13,1																					
Overige langlopende leningen	149,4	145,5																					
Overige uitzettingen	10,9	-																					
Totaal	198,5	185,3																					

Belangrijkste schattingen	Toelichting	
	2017	
		<p>De overige langlopende leningen bestaan met name uit een depositolening bij de Rabobank van €100 miljoen, verstrekte leningen aan N.V. Bossche Investeringsmaatschappij van €23,3 miljoen en aan N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Industriegebouwen van €20,1 miljoen.</p> <p>Wij concluderen dat de inschattingen van het college ten aanzien van deze deelnemingen en (gerelateerde) leningen evenwichtig tot stand zijn gekomen.</p>
Juistheid en volledigheid van de voorzieningen	● (C)	De voorziening wethouderspensioenen (APPA) ultimo 2017 is onderbouwd door actuele actuariële berekeningen die zijn gemaakt door een externe serviceorganisatie. Wij hebben deze berekeningen getoetst en hieruit komen wij tot een verschil (voorziening te hoog) in berekening van €1,2 miljoen op de totale voorziening van €5,4 miljoen. Dit verschil wordt voornamelijk veroorzaakt door het gebruik van een andere sterftetabel.
	● (V)	<p>Het onderhoudsplan voor cultuur- en civieltechnisch onderhoud is geregistreerd in een groenbeheersysteem waarvan de laatste update is vastgelegd in een notitie/beheerplan die/dat dateert uit 2014. Volgens de commissie BBV is een beheerplan actueel als dit maximaal vijf jaar oud is. De voorziening die is gevormd voor cultuur- en civieltechnisch onderhoud sportaccommodaties valt net binnen deze periode. Wij hebben het college geadviseerd om op korte termijn de voorziening te actualiseren.</p> <p>In 2021 treedt de omgevingswet in werking. Begin 2018 is de startnotitie omgevingsvisie geagendeerd in het college. Voor de gemeente is de omgevingsvisie het instrument waarin het gezamenlijke beeld van inwoners, ondernemers en organisatie én gemeente is vastgelegd en concreet is vertaald. De visie wordt gebaseerd op de uitkomsten van een gezamenlijke analyse en verkenning. Er is op die manier draagvlak voor het volgen van deze gezamenlijke lijn. Er is een dotatie gedaan aan een voorziening om de toekomstige kosten voor de voorbereidingen te dekken. Wij zijn van mening dat de classificatie van deze 'voorziening' een reserve zou moeten zijn. Daarom hebben we deze post als fout aangemerkt in het overzicht van fouten en onzekerheden.</p> <p>Voor de toelichting van de voorziening Heesch-West wordt verwezen naar paragraaf 5.6.4.</p>

Controleverschil ●	Voorzichtig ●	Evenwichtig ●	Optimistisch ●	Controleverschil ●
Aanvaardbare bandbreedte op basis van materialiteitsoverwegingen				

5.6. Toelichting van specifieke dossiers in de controle 2017

5.6.1. Gronden in de MVA zijn geherrubriceerd

In de materiële vaste activa met economisch nut is per 1 januari 2017 een herrubricering uitgevoerd. De gemeente heeft een analyse uitgevoerd op alle bedrijfsgebouwen waarbij de gronden en terreinen in het verleden gezamenlijk onder de bedrijfsgebouwen zijn gerubriceerd en waar op de grondwaarde onterecht is afgeschreven. Om in overeenstemming met het BBV te zijn, zijn in de jaarrekening 2017 de gronden en terreinen afzonderlijk gerubriceerd. Deze aanpassing is zichtbaar gemaakt in het verloopoverzicht MVA waar €14,9 miljoen van de bedrijfsgebouwen naar de rubriek gronden is gegaan. Dit is de (benaderde) historische aanschafwaarde van de terreinen. Als gevolg hiervan zijn de toekomstige afschrijvingslasten lager. Wij kunnen instemmen met de waardering van de gronden en de uitgevoerde herrubricering.

5.6.2. Waardering ontwikkelingsmaatschappij onzeker vanwege lopende aanbesteding exploitatie

De deelneming Ontwikkelingsmaatschappij Sport en Vrije Tijd N.V. is tegen verkrijgingsprijs (€19,1 miljoen) opgenomen op de balans. Omdat de huidige marktwaarde lager ligt, is een voorziening van €4,5 miljoen opgenomen wat dus resulteert in een waardering van €14,6 miljoen. De intrinsieke waarde per 31 december 2017 bedraagt €6,2 miljoen.

Op basis van de verwachte toekomstige kasstromen verwacht het college dat op langere termijn de marktwaarde van de deelneming op het einde van het nieuwe contract (dat loopt tot en met 31 december 2038) boven het opgenomen bedrag van €14,6 miljoen ligt. Deze verwachting is onder andere gebaseerd op de verwachte uitkomsten van de lopende aanbesteding van de verhuur van de exploitatie en de te verwachten langere levensduur van de materiële vaste activa van de vennootschap.

5.6.3. Bossche Investeringsfonds is afgewaardeerd

Gemeente 's-Hertogenbosch heeft in 2016 een lening toegezegd aan het Bossche Investeringsfonds (BIF) van nominaal €8 miljoen. Ultimo 2016 is van dit bedrag €2,5 miljoen verstrekt. Het college heeft ervoor gekozen dit bedrag volledig af te waarderen in de jaarrekening 2016. In 2017 zijn geen nieuwe leningen verstrekt. Het standpunt om de lening duurzaam af te waarderen is in

2017 niet gewijzigd en toegelicht in de niet uit de balans blijvende verplichtingen. De uitgangspunten hiervoor zijn:

- De lening kent een zeer lange looptijd (tot en met 2038) en geen tussentijdse aflossingsverplichting.
- Het BIF investeert in startups waarbij eventuele verliezen en beheerskosten ten laste van de lening mogen worden gebracht.
- Er is geen directe invloed van gemeente 's-Hertogenbosch.

Wij kunnen instemmen met het standpunt van het college. **Wel adviseren wij u de ontwikkelingen en realisatie van het BIF te volgen en hierover te rapporteren in de P&C-documenten.**

5.6.4. Voorziening Heesch-West bijgewerkt in de jaarrekening

In 2017 is gestart met een actualisatie van het bestemmingsplan voor Heesch-West vanuit het besluit van het Regionaal Ruimtelijk Overleg om over te gaan tot gefaseerde ontwikkeling. Daarbij is op basis van het met behulp van externe deskundigen opgestelde Masterplan 2017 de marktbehoefte voor ontwikkeling van Heesch-West aangetoond.

In 2017 is de voorziening voor het project Heesch-West geactualiseerd op basis van de uitgangspunten zoals opgenomen in de jaarrekening 2016; de eindwaarde van het project is hierbij niet gewijzigd. Hierbij wordt uitgegaan van de gefaseerde ontwikkeling van 50 hectare. De overige 26 hectare wordt doorgeschoven naar een tweede fase. Op grond hiervan is 26 hectare afgewaardeerd naar agrarische grondwaarde. Mede hierdoor kent de bijgestelde calculatie een verwacht verlies van €43,7 miljoen (eindwaarde) ultimo 2028. Het aandeel van gemeente 's-Hertogenbosch in het project is 58% en daarmee is een voorziening opgenomen van €25,3 miljoen (conform 2016).

5.6.5. Vpb-positie verwerkt in de jaarrekening

Op 1 januari 2016 is de Wet Vpb-plicht overheidsondernemingen ingevoerd, waardoor een groot aantal overheden onder voorwaarden belastingplichtig zijn geworden voor de vennootschapsbelasting ('Vpb'). Op basis van de uitgevoerde inventarisatie en nadere analyse door de fiscalist en overleg met de Belastingdienst is het uitgangspunt dat de activiteiten afvalstoffendienst en grondexploitaties Vpb-plichtig zijn. De gemeente heeft over het jaar 2016 inmiddels een voorlopige aanslag ontvangen. De positie die voorgaand jaar in de jaarrekening is opgenomen is uiteindelijk als voorlopige aanslag door de Belastingdienst aangeslagen.

De fiscale jaarwinst voor 2017 is door de gemeente berekend op €3,7 miljoen, wat leidt tot een last en gelijke verplichting in de jaarrekening van €1,0 miljoen (2016: €0,5 miljoen).

5.6.6. Geen onrechtmatigheden gerelateerd aan EU aanbesteden

Een gemeente dient zich aan Europese aanbestedingsregels te houden. Dit betekent onder andere dat inkopen van leveringen en diensten met een contractwaarde groter dan €209.000 en werken groter dan €5.225.000 Europees aanbesteed moeten worden.

We hebben een uitgebreide crediteurenanalyse verricht gericht op de vraag of alle afgesloten contracten met crediteuren (waaraan een bedrag is besteed boven een bepaalde drempel) Europees zijn aanbesteed waar dat zou moeten. Niet alle sectoren van gemeente 's-Hertogenbosch voeren een dergelijke analyse (consistent en zichtbaar) uit. Voor 2017 zijn we met de organisatie overeengekomen dat PwC deze analyse gemeentebreed uitvoert en aan de hand daarvan een uitgebreide steekproef doet.

We adviseren om voor 2018 de rollen en verantwoordelijkheden met betrekking tot deze crediteurenanalyse tijdig te beleggen en te waarborgen dat deze analyse tijdig wordt uitgevoerd, zodat deze analyse integraal onderdeel is van de interne controle.

5.7. De belangrijkste onderwerpen van uw interne beheersing

De belangrijkste onderwerpen uit de managementletter hebben betrekking op interne beheersing rondom inkopen en aanbestedingen, grondexploitaties en het sociaal domein. Deze zijn in dit accountantsverslag reeds aan bod gekomen.

Wij zijn van mening dat uw interne beheersing in opzet van goed niveau is voor de omvang en complexiteit van de organisatie. De interne beheersing is ingericht per sector en dat leidt soms tot sub-optimalisatie. Dat komt tot uitdrukking in verschillende onderdelen in de organisatie en de administratie. Er zijn verschillen in de diepgang, omvang en kwaliteit in de controle van de interne beheersing en de vastlegging daarvan.

We geven in overweging om, voor de sectoroverkoepelende processen, de (verbijzonderde) interne controles op meer eenduidige wijze uit te voeren en vast te leggen, waar mogelijk door dezelfde interne controleurs.

5.8. Er zijn geen aanwijzingen voor fraude

Tijdens onze controle van de jaarrekening 2017 zijn geen aanwijzingen voor fraude aan het licht gekomen. In bijlage A.4 zijn de verantwoordelijkheden met betrekking tot fraude in relatie tot de jaarrekening opgenomen.

Op basis van onze frauderisicobeoordeling hebben wij de volgende controlewerkzaamheden uitgevoerd:

- We hebben per proces een frauderisicoanalyse uitgevoerd waarin de drie kenmerken van fraude: rationalisatie, druk en gelegenheid zijn afgezet tegen de kans en de impact. Vanuit deze analyse hebben we de volgende onderwerpen in 2017 nader geanalyseerd: aanbestedingen en inkomende subsidies.
- Beoordeling van nevenfuncties van het college, de directie en het management.
- Beoordeling van notulen en persberichten. Voor 2017 hebben we specifieke aandacht besteed aan Theater aan de Parade en de vestiging van een megabioscoop.
- Met behulp van data-analyse hebben we ongebruikelijke transacties geanalyseerd, bijvoorbeeld ongebruikelijke rekeningcombinaties, personen die rekeningen aanmaken en goedkeuren en ongebruikelijke bewoordingen.

Jaarlijks wordt in het kader van onvoorspelbaarheid een proces/transactie nader geanalyseerd. Voor 2017 hebben we een analyse van creditcardgebruik binnen gemeente 's-Hertogenbosch uitgevoerd. Hieruit zijn geen bevindingen naar voren gekomen.

A. Bijlagen

A.1. Single information, Single audit (SiSa)

Wij hebben in onze controle specifieke werkzaamheden verricht om een oordeel te kunnen geven over de getrouwheid en rechtmatigheid van de financiële verantwoordingsinformatie in de SiSa-bijlage bij de jaarrekening 2017.

Onze werkzaamheden varieerden van het beoordelen van de interne beheersing tot het uitvoeren van detailcontroles. In de bijlage bij de jaarrekening zijn twee typen indicatoren opgenomen:

- Indicatoren (bedragen en andere kwantitatieve gegevens, veelal prestatie-indicatoren), die van invloed zijn op de financiële vaststelling.
- Indicatoren zonder invloed op de financiële vaststelling.

Voor de eerste indicator geldt dat er een relatie is tussen de jaarrekening en de bijlage. Wij hebben op deze indicatoren een reguliere rechtmatigheidscontrole uitgevoerd en indien specifiek gevraagd, is de deugdelijke totstandkoming van de indicator beoordeeld. De tweede indicator heeft normaliter geen directe relatie met de gemeentelijke jaarrekening. Deze indicatoren zijn noodzakelijk voor het departementale jaarverslag. Bij deze indicatoren hebben wij alleen de deugdelijke totstandkoming van de indicator beoordeeld en dus niet de

rechtmatigheid vastgesteld. Voor de bevindingen uit onze controle gelden op grond van het Besluit accountantscontrole decentrale overheden ('BADO') zwaardere rapporteringstoleranties dan voor andere onderdelen van de reguliere jaarrekening.

De rapporteringstolerantie is per specifieke uitkering:

- € 12.500 indien de omvangbasis kleiner dan of gelijk is aan € 125.000;
- 10% indien de omvangbasis groter dan € 125.000 en kleiner dan of gelijk is aan € 1.000.000;
- € 125.000 indien de omvangbasis groter is dan € 1.000.000.

De rapporteringstolerantie heeft geen consequenties voor de omvang en aard van de controle van specifieke uitkeringen.

Op basis van de Nota verwachtingen accountantscontrole uitgegeven door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties rapporteren wij door middel van onderstaande voorgeschreven tabel de geconstateerde fouten of onzekerheden per regeling.

Tabel 9: Bevindingen SiSa-bijlage

Nr	Naam specifieke uitkering of overige	Totale fout of onzekerheid per specifieke uitkering	Totale omvang van de fout of de onzekerheid (in €)	Toelichting fout/onzekerheid
D1	Regionale meld- en coördinatiecentra voortijdig schoolverlaten	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
D1A	Regionale maatregelen voortijdig schoolverlaten 2016-2021	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
D9	Onderwijsachterstandenbeleid 2011-2018 (OAB)	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
D10	(Volwassenen)Onderwijs (participatiewet) 2015-2018	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
E3	Subsidieregeling sanering verkeerslawaaï	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
E27B	Brede doeluitkering verkeer en vervoer SiSa tussen medeoverheden	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
G2	Gebundelde uitkering op grond van artikel 69 Participatiewet_gemeentedeel 2017	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
G3	Besluit bijstandsverlening zelfstandigen 2004 (exclusief levensonderhoud beginnende zelfstandigen) gemeente 2017	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing
H1	Ministeriële regeling heroïnebehandeling	Niet van toepassing	Niet van toepassing	Niet van toepassing

A.2. Materialiteit en reikwijdte van de controlewerkzaamheden

De reikwijdte van de controle is zo ontworpen dat er voldoende controle-informatie wordt verkregen met betrekking tot uw jaarrekening, ter ondersteuning van een kwalitatieve controle. In het controleplan hebben wij afspraken met u gemaakt over de reikwijdte van de controle. In deze paragraaf bevestigen wij de definitieve reikwijdte van de controle en beschrijven wij de eventuele wijzigingen ten opzichte van het controleplan.

A.2.1. Materialiteit bedraagt €8.400.000

Er zijn geen wijzigingen aangebracht in de materialiteit

De reikwijdte van onze controle wordt beïnvloed door het toepassen van materialiteit. Het begrip 'materieel' wordt toegelicht in de paragraaf 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening' in onze controleverklaring.

In het Besluit Accountantscontrole Decentrale Overheden (BADO) zijn de goedkeuringstoleranties bepaald die de accountant ten behoeve van de oordeelsvorming over de jaarrekening van de gemeente hanteert. De grondslag voor het bepalen van deze toleranties betreft de totale werkelijke kosten van de gemeente, inclusief de toevoegingen aan de bestemmingsreserves.

Voor uw gemeente heeft dit geleid tot de volgende goedkeuringstoleranties:

Omvang in %	Omvang in miljoen €	Fouten	Onzekerheden
< 1%	€ 8,4	Goedkeurend	Goedkeurend
≥ 1% maar < 3%	> €8,4 maar < €25,2	Beperking	Goedkeurend
≥ 3% maar < 10%	> € 25,2 maar < € 84,0	Afkeurend	Beperking
≥ 10%	> € 84,0	Afkeurend	Oordeelonthouding

In ons controleplan hebben wij een materialiteit vastgesteld van €8.400.000. Hierbij hanteren wij een rapportagetolerantie van €420.000. Indien er bevindingen zijn die kleiner zijn dan deze rapportagetolerantie, maar die naar onze mening wel van belang zijn, dan zullen wij deze om kwalitatieve redenen aan u rapporteren.

Materialiteit wordt geactualiseerd op basis van de feitelijke financiële gegevens en wijzigingen in uw organisatie en omgeving gedurende het hele jaar, en heeft geen aanzienlijke wijzigingen ondergaan.

A.2.2. Wij zijn onafhankelijk

Wij hebben onze naleving van externe standaarden, het wereldwijde onafhankelijkheidsbeleid van PwC en het onafhankelijkheidsbeleid van gemeente 's-Hertogenbosch met betrekking tot onze dienstverlening in 2017 bewaakt en bevestigen dat we aan deze onafhankelijkheidsvereisten hebben voldaan en voldoen.

A.3. Update over verplichte communicatie

Als PwC vinden wij het van belang om gemeente 's-Hertogenbosch te laten zien op welke wijze wij de belangrijkste voorwaarden en aandachtspunten van de controle hebben gerapporteerd. Deze hebben we opgenomen in onderstaande tabel.

Vereiste communicatie op grond van controlestandaarden	Controleplan	Managementletter	Accountantsverslag/ jaarrekeningcontrole
Mededeling over de verantwoordelijkheden van de accountant.	●		
Bevestiging van de onafhankelijkheid van PwC.	●		●
Eventuele significante tekortkomingen in de interne controle.		●	●
Ontdekte of vermoede fraude.		●	●
Niet-naleven van wet- en regelgeving.			●
Schriftelijke bevestigingen gevraagd van het management.			●
Alle zaken die van invloed zijn op de vorm en inhoud van de controleverklaring.			●
Standpunt van de accountant over belangrijke kwalitatieve aspecten van de verslaggeving door de gemeente.			●
Rapporteren over significante moeilijkheden, aangelegenheden en overige zaken die van belang zijn voor het toezicht op het financiële verslaggevingsproces.			●
Niet-gecorrigeerde afwijkingen.			●
Significante aangelegenheden die naar voren komen tijdens de controle in verband met verbonden partijen van de entiteit.			●
Beschrijving van de reikwijdte en timing van de controle, waaronder significante risico's.	●		●

A.4. De verantwoordelijkheden bij fraude in relatie tot de jaarrekening

De maatschappelijke verwachtingen voor wat betreft de werkzaamheden van de accountant met betrekking tot fraude zijn toegenomen. Als zodanig en naar aanleiding van verdere richtsnoeren van de Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants ('NBA') hebben wij onze aan fraude gerelateerde controlewerkzaamheden geïntensiveerd. Daarom zullen wij naar verwachting in staat zijn in ons accountantsverslag uitgebreider verslag te doen van aan fraude gerelateerde onderwerpen zoals omkoping, corruptie en witwassen.

De aandacht in de maatschappij voor fraude en corruptie neemt toe

Belangrijk voor u, als organisatie, is hoe om te gaan met de risico's van fraude, omkoping en corruptie waarmee uw organisatie wordt geconfronteerd in de snel veranderende wereld van vandaag de dag. In onze managementletter deelden wij met u onze inzichten in uw proces voor frauderisicobeoordeling inclusief uw reacties, en de gevolgen die dit had voor ons controleplan. In dit accountantsverslag geven wij u een update van onze inzichten zoals gemeld in de managementletter, een samenvatting van de controlewerkzaamheden die uitgevoerd zijn naar aanleiding van onze frauderisicobeoordeling en onze bevindingen en conclusies op basis van onze werkzaamheden.

De jaarrekening is de verantwoordelijkheid van het college en de directie

Met betrekking tot fraude zijn het college en de directie verantwoordelijk voor het beschermen van het vermogen van de gemeente, het voeren van een afdoende financiële administratie en het in stand houden van een geschikt systeem van interne beheersing (waaronder procedures voor het waarborgen van de betrouwbaarheid en continuïteit van geautomatiseerde systemen en het voorkomen en opsporen van fraude, overige onregelmatigheden en fouten en niet-naleving van wet- of regelgeving). Wij hebben onze controle zodanig ingericht dat wij een redelijke, maar geen absolute, mate van zekerheid verkrijgen dat de jaarrekening in haar geheel geen afwijkingen van materieel belang bevat die het gevolg zijn van fraude of fouten.

Onze controle bestond niet uit een uitvoerige controle van transacties zoals noodzakelijk zou zijn om fouten of fraude die niet hebben geleid tot materiële afwijkingen in de jaarrekening te kunnen opsporen. Het dient te worden onderkend dat het controleproces inherente beperkingen kent. Als gevolg van de aard van fraude, voornamelijk wanneer daarbij sprake is van verhulling door samenzwering en vervalsing van documenten, is het mogelijk dat bij een controle die is opgezet en uitgevoerd in overeenstemming met algemeen aanvaarde controlestandaarden materiële fraude niet wordt ontdekt.

Hoewel effectieve interne beheersingsmaatregelen het risico doen afnemen dat fouten en fraude zich voordoen of onontdekt blijven, wordt dit risico hiermee niet weggenomen. Wij kunnen daarom niet garanderen dat eventuele fouten of gevallen van fraude ontdekt worden. Gegeven de inherente beperkingen van het controleproces en het interne beheersingssysteem kan en mag er niet op vertrouwd worden dat ons onderzoek alle fouten of gevallen van fraude aan het licht zal brengen.